

Οι προσδιοριστικοί παράγοντες της εξέλιξης της θέσης των γυναικών στην ακαδημαϊκή (Πανεπιστημιακή) ιεραρχία. Μελέτη περίπτωσης: το Πανεπιστήμιο Πατρών 1964 – 2007. (Ιστορική – κοινωνιολογική προσέγγιση)

**Άννη ΑΣΗΜΑΚΗ, Μαρία ΚΑΤΣΙΓΙΑΝΝΗ, Γεράσιμος ΚΟΥΣΤΟΥΡΑΚΗΣ¹
Πανεπιστήμιο Πατρών**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Στόχος της εργασίας αυτής είναι η διερεύνηση και η ανάλυση της θέσης των γυναικών ως μελών του Διδακτικού Ερευνητικού Προσωπικού του Πανεπιστημίου Πατρών, από το έτος της ίδρυσής του (1964) μέχρι και το ακαδημαϊκό έτος 2006-2007. Τα κυριότερα ευρήματά μας συνοψίζονται στα εξής: Υπάρχει σαφής σταδιακή – διαχρονική αριθμητική και ποσοτική άνοδος της πρόσβασης των γυναικών στις θέσεις των μελών ΔΕΠ του Πανεπιστημίου Πατρών. Η μεγαλύτερη συγκέντρωση των γυναικών μελών ΔΕΠ εντοπίζεται κυρίως στα Τμήματα της Σχολής Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, στην Ιατρική Σχολή και στα Τμήματα της Σχολής Θετικών Επιστημών. Η πρόσβαση των γυναικών ως μελών ΔΕΠ φαίνεται αρκετά δύσκολη στα Τμήματα της Πολυτεχνικής Σχολής. Μάλιστα, στο Τμήμα Μηχανικών Ηλεκτρονικών Υπολογιστών και Πληροφορικής, μέχρι και σήμερα, δεν υπάρχει καμία γυναίκα μέλος ΔΕΠ. Η πρόσβαση των γυναικών στο πανεπιστημιακό πεδίο διευκολύνθηκε με τις διάφορες ρυθμίσεις νομικού χαρακτήρα, που εφαρμόστηκαν στην Ελλάδα από τη δεκαετία του 1980 και ύστερα, με τις οποίες προωθείται η ισότητα των φύλων στην κοινωνία, την εκπαίδευση και την απασχόληση.

ABSTRACT

The aim of this work is the exploration and the analysis of women's position as members of the teaching staff in University of Patras from the year of University's foundation (1964) until the academic year 2006-2007. Our main findings are summarized as follows: There is explicit progressive - diachronic numerical and quantitative access growth of women in the academic positions in University of Patras. Women as members of the teaching staff mainly meet at the departments of Humanitarian and Social Sciences Faculty, the Medical Faculty and the departments of Natural Sciences Faculty. The access of women as members of the teaching staff appears a difficult task concerning the departments of Polytechnic Faculty. Furthermore, no woman tutor appears until today in the Computer Engineering and Information Technology department. Women's access to the academic field in Greece was encouraged after 1980, when a number of legal regulations promoted equality between the sexes in society, education and employment.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η ενασχόληση της κοινωνιολογίας και των κοινωνικών επιστημών με τα ζητήματα του φύλου εντοπίζεται στη βιβλιογραφία κυρίως από τη δεκαετία του 1970 και εξής. Η έρευνα εστιάστηκε: α) τόσο στον προσδιορισμό και την ανάλυση της θέσης των γυναικών κατά τη διάρκεια συγκεκριμένων ιστορικο-κοινωνικών περιόδων, όσο και στη διάκριση και ερμηνεία των πεποιθήσεων και συμπεριφορών που χαρακτηρίζουν τους έμφυλους ρόλους σε κειμενικές γλώσσες και σε οπτικές αναπαραστάσεις (Χάφτον, 2003, σ. 16), β) στη διερεύνηση των κοινωνικών ανισοτήτων και των κοινωνικών διακρίσεων ανάλογα με τον παράγοντα του φύλου, ιδιαίτερα στους τομείς της εκπαίδευσης και της αμειβόμενης εργασίας (Καραμάνου, 2004). Όσον αφορά στη δεύτερη περίπτωση, η διατήρηση των ανισοτήτων στην εκπαίδευση και την απασχόληση εις βάρος των γυναικών και παρά τη γενικότερη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης κατά τις τελευταίες δεκαετίες μπορεί να αποδοθεί και στην ύπαρξη συγκεκριμένων νόμων, κοινωνικών θεσμών και κοινωνικών πρακτικών (Nussbaum, 2005, σελ. 23).

Στην Ελλάδα οι κοινωνικοοικονομικές εξελίξεις, ιδιαίτερα μετά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η καθιέρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης και η βελτίωση της θέσης των γυναικών, λόγω και της εισόδου τους στην αγορά εργασίας, οδήγησαν στην αύξηση της γυναικείας συμμετοχής στην εκπαιδευτική διαδικασία (Μαράτου-Αλιπράντη, κ.ά. 2002). Έτσι, σύμφωνα με τα στοιχεία του 2000–

¹ Άννη Ασημάκη, Λέκτορας Π.Τ.Δ.Ε. Πανεπιστημίου Πατρών. Μαρία Κατσιγιάννη, Μ.Εδ. Γεράσιμος Κουστουράκης, Λέκτορας Τ.Ε.Ε.Α.Π.Η. Πανεπιστημίου Πατρών.

2001 τα κορίτσια που συνεχίζουν στην δευτεροβάθμια εκπαίδευση είναι περισσότερα από τα αγόρια (ποσοστό 76% έναντι 61%) (Στρατηγάκη, 2005). Επίσης, το ποσοστό των κοριτσιών που φοιτούν στο Πανεπιστήμιο παρουσιάζει σημαντική αύξηση και από το 23% του φοιτητικού πληθυσμού το 1961 έφτασε στο 31,43% το 1970, στο 58,7% το 2001 (Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, 1995; Μαράτου-Αλιπράντη, κ.ά. 2002) και στο 59,68% το 2006 (ΕΣΥΕ, 2006). Ωστόσο, παρά τις προηγούμενες βελτιώσεις η θέση των γυναικών εξακολουθεί να παραμένει μειονεκτική όσον αφορά στην ποιότητα της εργασιακής τους απασχόλησης, τις σπουδές που ακολουθούν σε συγκεκριμένους κλάδους – επιστημονικά πεδία στην τριτοβάθμια εκπαίδευση και τη συμμετοχή τους σε θέσεις υψηλού κύρους, όπως είναι οι διοικητικές – διευθυντικές θέσεις, που ενέχουν σχετικά υψηλό βαθμό εξουσίας. Άλλωστε, σύμφωνα με τον Giddens (2002, σελ. 433) «οι γυναίκες απασχολούνται σε κακοπληρωμένες εργασίες ρουτίνας και σε αυτό συμβάλλουν οι μεταβολές στην οργάνωση της απασχόλησης και η διατήρηση των στερεοτύπων των ρόλων κατά γένος». Στην Ελλάδα, οι γυναίκες ως κοινωνική κατηγορία φαίνεται ότι αποκλείονται από θέσεις εξουσίας και ιδιαίτερα από τομείς όπου η συμμετοχή σε δομές λήψης αποφάσεων συνοδεύεται από μεγάλη αίγλη και κύρος. Επίσης, εμφανής είναι η σχετική απουσία των γυναικών από υψηλές ιεραρχικά θέσεις του πολιτικού και πανεπιστημιακού πεδίου (Στρατηγάκη, 2005).

Εστιάζοντας την προσοχή μας στο πανεπιστημιακό πεδίο, και ειδικότερα στη σύνθεση και στην επαγγελματική διάρθρωση του Διδακτικού Ερευνητικού Προσωπικού (ΔΕΠ), παρατηρείται μειωμένο ποσοστό συμμετοχής γυναικών σε θέσεις ευθύνης στις υψηλές βαθμίδες της ακαδημαϊκής ιεραρχίας, όπως και η επιλεκτική παρουσία τους σε ορισμένους επιστημονικούς κλάδους (Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη κ.ά., 2001, σ. 29-30). Από τη μελέτη της επιστημονικής βιβλιογραφίας παρατηρούμε την έλλειψη πρόσφατων μελετών που να διερευνούν σε βάθος: τη θέση των γυναικών στην ελληνική τριτοβάθμια εκπαίδευση, τη διαχρονική δυναμική εξέλιξη της κατά φύλο σύνθεσης του ακαδημαϊκού προσωπικού και τους προσδιοριστικούς παράγοντες της μειωμένης συμμετοχής των γυναικών στα επιστημονικά πεδία υψηλού κύρους και γοήτρου (Βλ. ενδεικτικά: Βιτσιλάκη-Σορωνιάτη κ.ά, 2001; Ηλιού, 1994; Κοντογιαννοπούλου-Πολυδωρίδη, 1995).

Στόχος της παρούσας μελέτης είναι η συλλογή και παρουσίαση των ποσοτικών δεδομένων συμμετοχής των δύο φύλων στο επιστημονικό πεδίο του Πανεπιστημίου, καθώς και η ανάλυση και ερμηνεία των προσδιοριστικών παραγόντων που επηρεάζουν την είσοδο και την παρουσία των γυναικών σε αυτό και ιδιαίτερα στους κλάδους και τις σχολές υψηλού επιστημονικού κύρους και γοήτρου, μέσα σε ένα συγκεκριμένο χωροχρονικό πλαίσιο, στο Πανεπιστήμιο Πατρών κατά την περίοδο 1964 – 2007.

Το Πανεπιστήμιο Πατρών «ιδρύθη δια του Ν.Δ. 4425/1964, ως Νομικόν Πρόσωπον Δημοσίου Δικαίου, αυτοδιοικούμενον, υπό την εποπτεία του Κράτους. Τα εγκαίνια της λειτουργίας αυτού εγένοντο την 30^η Νοεμβρίου 1966» (Επετηρίδα του Πανεπιστημιακού Έτους 1972-1973, σελ. 9), οπότε άρχισε και η προσφορά σπουδών από αυτό. Το συγκεκριμένο Πανεπιστήμιο αποτέλεσε το τρίτο κατά σειρά ελληνικό ΑΕΙ και οι στόχοι της ίδρυσής του προσδιορίστηκαν από την ανάγκη προσαρμογής της Ελλάδας στις απαιτήσεις της οικονομικής και τεχνολογικής ανάπτυξης κατά τη μεταπολεμική περίοδο, γι' αυτό και εμφανίζεται ως ένα ίδρυμα που: α) θα δώσει έμφαση στις Θετικές Επιστήμες, την Τεχνολογία, τις Οικονομικές και Κοινωνικές Επιστήμες και την Οργάνωση και Διοίκηση Επιχειρήσεων, β) θα μειώσει την έξοδο Ελλήνων φοιτητών στο εξωτερικό και θα αποσυμφορήσει τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Θεσσαλονίκης, και γ) θα βοηθήσει στην επάνοδο Ελλήνων επιστημόνων που σταδιοδρομούσαν στο Πανεπιστήμιο του εξωτερικού (Εισηγητική Έκθεση του Ν.Δ. 4425/1964, www.upatras.gr). Σήμερα, το Πανεπιστήμιο αποτελείται από τέσσερις Σχολές (Θετικών Επιστημών, Πολυτεχνική, Επιστημών Υγείας και Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών) και είκοσι δύο Τμήματα. Από αυτά, τα Τμήματα Οικονομικών Επιστημών και Διοίκησης Επιχειρήσεων είναι ανεξάρτητα και δεν εντάσσονται σε κάποια Σχολή. Αξίζει να σημειώσουμε ότι αρχικά η Σχολή Θετικών Επιστημών ιδρύθηκε ως Φυσικομαθηματική Σχολή (1966), και σε αυτήν περιλαμβανόταν μέχρι το ακαδημαϊκό έτος 1982-1983 και το Φαρμακευτικό Τμήμα. Το συγκεκριμένο τμήμα εντάχθηκε το 1983 στη Σχολή Επιστημών Υγείας, η οποία ιδρύθηκε τον ίδιο χρόνο (Επετηρίδα Πανεπιστημιακού Έτους 1981-1982, σελ. 20). Ο θετικός και τεχνολογικός προσανατολισμός του Πανεπιστημίου Πατρών διαφαίνεται και από το γεγονός ότι κατά την περίοδο της έναρξης της λειτουργίας του επιδιώχθηκε να δοθεί έμφαση στην παροχή κυρίως φυσικομαθηματικών και πολυτεχνικών σπουδών. Οι σπουδές στην Ιατρική και τη Φαρμακευτική οργανώνονται από τα τέλη της δεκαετίας του 1970. Οι σπουδές στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες και τα οικονομικά ξεκινούν από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 στο Πανεπιστήμιο Πατρών.

ΟΙ ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΣΤΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΠΕΔΙΟ

Η έρευνα για τη γυναικεία απασχόληση στο πανεπιστημιακό πεδίο στην Ευρώπη, στις Η.Π.Α, τον Καναδά και την Αυστραλία οδηγεί σε παρόμοια συμπεράσματα σχετικά με τη δυσμένεια της θέσης και της εξελικτικής πορείας των γυναικών που εισέρχονται σε αυτό. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται η ύπαρξη μιας οριζόντιας και κάθετης διάκρισης μεταξύ των φύλων στο ακαδημαϊκό επάγγελμα (Βλ. στο Βαΐου & Βοσνιάδου, 2004, όπου γίνεται αναφορά σε σχετικές διεθνείς ερευνητικές εργασίες). Η οριζόντια διάκριση αναφέρεται στη συγκέντρωση των γυναικών μελών ΔΕΠ στις ανθρωπιστικές επιστήμες και στην αντίστοιχη απουσία τους από τις θετικές και τεχνολογικές επιστήμες, ενώ η κάθετη διάκριση αναφέρεται στο γεγονός ότι οι γυναίκες μέλη ΔΕΠ απουσιάζουν από τις ανώτερες βαθμίδες της καθηγητικής ιεραρχίας και στο ότι κατέχουν, συγκριτικά με τους άνδρες συναδέλφους τους, ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό διοικητικών θέσεων και θέσεων εξουσίας στα Πανεπιστήμια (Βαΐου & Βοσνιάδου, 2004). Ακόμη, στην περίπτωση των γυναικών μελών ΔΕΠ εντοπίζεται το φαινόμενο της «διαρροής αγωγού» (leaking pipeline), που αφορά την εγκατάλειψη της ακαδημαϊκής τους σταδιοδρομίας προκειμένου να ακολουθήσουν κάποιον άλλο επαγγελματικό δρόμο εκτός Πανεπιστημίου (Xie & Shauman, 2003). Επίσης, έχει παρατηρηθεί ότι οι γυναίκες επιστήμονες έχουν λιγότερες πιθανότητες να αποκτήσουν οικογένεια (Καραμάνου, 2004). Ωστόσο, και στις περιπτώσεις που οι γυναίκες δεν θέτουν ως πρώτη προτεραιότητα την οικογένεια, η επικρατούσα αντίληψη θέτει εμπόδια, τα οποία συνδέονται με συγκεκριμένες «κοινωνικές προσδοκίες» - στερεότυπα όπως είναι η φροντίδα των παιδιών ή ο συνδυασμός της δημιουργίας και της φροντίδας της οικογένειας προς χάρην της προοπτικής της επαγγελματικής ανέλιξης του συζύγου (Conley, 2005).

Οι γυναίκες Πανεπιστημιακοί αποτελούν μειοψηφία τόσο στο διεθνή χώρο όσο και στην Ελλάδα και η πρόοδος τους στην επιστημονική σταδιοδρομία είναι πιο αργή από εκείνη των ανδρών μελών ΔΕΠ (Βιτσιλάκη – Σορωνιάτη κ.ά., 2001 σ. 30; Αναστασάκη, 2007). Το πρόβλημα αυτό είναι διαχρονικό. Είναι χαρακτηριστικό ότι στις αρχές της δεκαετίας του 1970 μόνο μια γυναίκα κατείχε καθηγητική έδρα στο Πανεπιστήμιο του Harvard, ενώ το 1976 σε αυτό υπήρχαν μόνο 14 Καθηγήτριες. Επίσης, και στην περίπτωση των τμημάτων των Πανεπιστημίων Berkley, Chicago, Columbia, Harvard και Michigan, που εξειδικεύονται στις κοινωνικές επιστήμες δεν υπήρχαν μέχρι τα τέλη της δεκαετίας του 1960 γυναίκες ανάμεσα στα Καθηγητικά τους μέλη (Menges & Exum, 1983). Σήμερα, παρότι δεν έχουμε μια απόλυτα σαφή εικόνα από τα διαθέσιμα στοιχεία, διαφαίνεται ότι οι γυναίκες στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια κατέχουν κατά μέσο όρο μόλις το 5% έως 10% των καθηγητικών εδρών. Το γεγονός αυτό φανερώνει ότι η αύξηση του αριθμού των γυναικών στην τριτοβάθμια εκπαίδευση δεν συνεπάγεται και την ομοιογενή διασπορά τους σε αντίστοιχες θέσεις εργασίας (Βιτσιλάκη – Σορωνιάτη κ.ά., 2001, σ. 30). Επιπλέον, στις ΗΠΑ έχει παρατηρηθεί η ύπαρξη διαφοροποίησης στις ενδοπανεπιστημιακές δραστηριότητες με βάση το φύλο, με συνέπεια τη μειωμένη απασχόληση των γυναικών με το κατεξοχήν επιστημονικό και ερευνητικό έργο. Έτσι, φαίνεται ότι το γυναικείο διδακτικό επιστημονικό προσωπικό αφιερώνει περισσότερο χρόνο στον τομέα της διδασκαλίας και της συμβουλευτικής των φοιτητών και, γενικότερα, στην παροχή υπηρεσιών, σε σύγκριση με τους άνδρες συναδέλφους τους (Ackler & Feuerverger, 1996).

Στην Ελλάδα παρατηρείται η συγκέντρωση των γυναικών στις χαμηλότερες βαθμίδες της ακαδημαϊκής ιεραρχίας. Επίσης, ο παράγοντας του φύλου φαίνεται ότι διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στο διαχωρισμό των μελών ΔΕΠ με βάση το επιστημονικό αντικείμενο. Έτσι, οι γυναίκες συγκεντρώνονται κυρίως στις ανθρωπιστικές, στις κοινωνικές και τις νομικές επιστήμες, ενώ οι άνδρες ακολουθούν κυρίως τις θετικές και πολυτεχνικές επιστήμες (Αναστασάκη, 2007). Το σύνολο των γυναικών μελών ΔΕΠ το έτος 2007 ήταν κατά μέσο όρο 27%-28% επί του συνολικού αριθμού μελών ΔΕΠ.

ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ

Για να προσεγγίσουμε και να ερμηνεύσουμε το φαινόμενο της παρουσίας και της εξελικτικής πορείας των γυναικών στο επιστημονικό πεδίο του Πανεπιστημίου Πατρών, εκφράζοντας την παραδοχή ότι οι γενεσιουργοί μηχανισμοί του υπό εξέταση φαινομένου αν και «πραγματικοί» δεν είναι εμπειρικοί, με την έννοια ότι δεν είναι άμεσα προσπελάσιμοι με τις αισθήσεις μας (Μουζέλης, 1992), θα αξιοποιήσουμε τις έννοιες «επιστημονικό πεδίο», «επιστημονικό κεφάλαιο» και «διαθέσεις» (έξεις ή habitus) από τη θεωρία του Pierre Bourdieu.

Ο Bourdieu αντιλαμβάνεται τη διαμόρφωση του κοινωνικού κόσμου ως ένα σύνολο «κοινωνικών μικρόκοσμων», δηλαδή «πεδίων» (Bourdieu & Waquant, 1992). Το επιστημονικό πεδίο είναι παράγωγο της έννοιας του πεδίου και εκφράζει ένα σύστημα αντικειμενικών σχέσεων μεταξύ κεκτημένων θέσεων - προερχόμενων από «αγώνες». Είναι δηλαδή ο τόπος ενός συναγωνισμού, που έχει ως ιδιαίτερο αντίκρισμα το μονοπώλιο του επιστημονικού κύρους, που καθορίζεται τόσο ως τεχνική ικανότητα όσο και ως κοινωνική εξουσία (Bourdieu, χ.χ., σ. 86.). Το επιστημονικό πεδίο είναι ένας κοινωνικός κόσμος (μικρόκοσμος) και ως τέτοιος ασκεί καταναγκασμούς, διέπεται από συσχετισμούς δυνάμεων, έχει μονοπώλια, αγώνες, στρατηγικές, συμφέροντα και οφέλη (Bourdieu, 1997). Οι θέσεις που κατέχουν τα δρώντα υποκείμενα μέσα στο επιστημονικό πεδίο του Πανεπιστημίου Πατρών (στη συγκεκριμένη περίπτωση οι γυναίκες), εξαρτώνται από τον όγκο του επιστημονικού κεφαλαίου που διαθέτουν και μεταφέρουν.

Το επιστημονικό κεφάλαιο είναι ένα ιδιαίτερο είδος συμβολικού κεφαλαίου, που συνδέεται με την αναγνώριση που παρέχεται από το σύνολο των ομοτέχνων – ανταγωνιστών στους κόλπους ενός συγκεκριμένου επιστημονικού πεδίου (Bourdieu, 2001). Διακρίνεται στο «καθαρό» επιστημονικό κεφάλαιο, που εξαρτάται από τις αναγνωρισμένες συμβολές ως προς την πρόοδο της επιστήμης (κυρίως δημοσιεύσεις) και στο «θεσμικό», που αποκτάται με ειδικές πολιτικές – στρατηγικές, που έχουν ως κοινό στοιχείο την απαίτηση για τη διάθεση χρόνου (συμμετοχή σε επιτροπές για ερευνητικά ή διοικητικά θέματα, εξεταστικές επιτροπές, διατριβές, συμπόσια, συνέδρια ημερίδες, τελετές) (Bourdieu, 1997, σ. 42 - 43). Τα δυο αυτά είδη κεφαλαίου ανταποκρίνονται σε δυο είδη εξουσίας μέσα στο επιστημονικό πεδίο. Μιας εξουσίας «προσωπικού γοήτρου» και μιας εξουσίας θεσμικής (διοικητικές, διευθυντικές θέσεις). Όμως ο χώρος των θέσεων προσλαμβάνεται από προσαρμοσμένες έξεις (διαθέσεις ή habitus) (Bourdieu, 2001). Ο κόσμος της επιστήμης γνωρίζει σχέσεις δυνάμεων, φαινόμενα συγκέντρωσης κεφαλαίου και εξουσίας, αλλά και κοινωνικές σχέσεις κυριαρχίας (Bourdieu, 1997, σ.40). Ο επιστημονικός αγώνας είναι ένας ένοπλος αγώνας μεταξύ αντιπάλων. Και τα όπλα που χρησιμοποιούνται σε αυτόν είναι το συσσωρευμένο επιστημονικό κεφάλαιο σε κάθε συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο (κλάδο) (Bourdieu, 1997, σ. 38). Το ερώτημα που τίθεται σε σχέση με τις γυναίκες και την εισχώρησή τους σε κάθε επιστημονικό πεδίο του πανεπιστημίου και μάλιστα σε συγκεκριμένες θέσεις εξουσίας, είναι: αν υφίσταται η προϋπόθεση της ύπαρξης μιας αρμονικής συνάντησης μεταξύ πανεπιστημιακών θέσεων και των διαθέσεων (έξεων – habitus), που αυτές διαθέτουν. Και τούτο διότι *«οι κοινωνικές δομές θεμελιώνονται τόσο στην αντικειμενικότητα, στα πράγματα, με τη μορφή θεσμών όσο και στην υποκειμενικότητα, στο σώμα και τον εγκέφαλο, με τη μορφή συστημάτων διαθέσεων, νοητικών δομών «έξεων ή habitus»* (Παναγιωτόπουλος, 2002, σελ. 16). Στη συγκεκριμένη περίπτωση, ο θεσμός είναι το πανεπιστήμιο και τα υποκείμενα (σώματα) είναι οι γυναίκες. Όμως οι γυναίκες εισέρχονται στο επιστημονικό πεδίο του πανεπιστημίου με μια διαμορφωμένη έξη, που είναι προϊόν μιας κοινωνικής διαδικασίας εκπαίδευσης και εγχάραξης τέτοιας, ώστε, ο κοινωνικός κόσμος να εγγράφεται στη βιολογική τους φύση και να διαμορφώνει την κοινωνική τους ταυτότητα. Έτσι, οι διαμορφωμένες διαθέσεις (έξεις) των γυναικών δε δημιουργούν την τάση και την ικανότητα εισόδου τους στους κοινωνικούς χώρους, που είναι προσδιορισμένοι κυρίως από τον ανδρισμό, όπως είναι η πολιτική και η επιστήμη (Bourdieu, 2002, σ. 115). Για να καταφέρει, λοιπόν, μια γυναίκα να κατακτήσει μια θέση εργασίας, εξουσίας και κύρους (στην περίπτωση μας στο Πανεπιστήμιο), θα πρέπει να κατέχει όχι μόνο αυτό που απαιτείται ρητά με βάση την περιγραφή της συγκεκριμένης θέσης εργασίας (επιστημονικό κεφάλαιο), αλλά και ένα ολόκληρο σύνολο ιδιοτήτων, τις οποίες συνήθως εισάγουν οι άρρενες κάτοχοι της θέσης. Τις ιδιότητες αυτές κατέχουν οι άνδρες μέσω μιας σιωπηρής προετοιμασίας (διαμόρφωσης habitus), λόγω του φύλου τους.

Σήμερα, παρατηρείται μια μείζονα αλλαγή στο γεγονός ότι η ανδρική κυριαρχία δεν θεωρείται πλέον ως αυτονόητη. Η αμφισβήτηση αυτή συνοδεύεται και από αλλαγές στον εργασιακό χώρο των γυναικών (κυρίως για εκείνες που ανήκουν στα ευνοημένα κοινωνικά στρώματα). Ωστόσο, οι γυναίκες, που είναι κάτοχοι διπλωμάτων ανωτάτων σχολών, εξακολουθούν να βρίσκουν ως κύρια εργασιακή διέξοδο τα μεσαία - μεσολαβητικά επαγγέλματα (μεσαία διοικητικά στελέχη, μέλη ιατρικού βοηθητικού προσωπικού κλπ.), παραμένοντας σε μεγάλο βαθμό αποκλεισμένες από θέσεις εξουσίας και ευθύνης (Bourdieu, 2002, σελ. 164-167).

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΕΡΩΤΗΜΑΤΑ - ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ

Με βάση τις θεωρητικές θέσεις που διατυπώσαμε στην προηγούμενη ενότητα και τον προβληματισμό σχετικά με τους προσδιοριστικούς παράγοντες που επηρέασαν την είσοδο και την

πορεία των γυναικών στο επιστημονικό πεδίο του Πανεπιστημίου Πατρών, και ιδιαίτερα στις σχολές υψηλού κύρους και γοήτρου, θέσαμε τα εξής ερευνητικά ερωτήματα:

- Ποιοι παράγοντες φαίνεται ότι επηρέασαν την είσοδο των γυναικών ως διδασκουσών στο Πανεπιστήμιο Πατρών;
- Ποια είναι η κατανομή των γυναικών στα διάφορα επιστημονικά πεδία του Πανεπιστημίου Πατρών, και ιδιαίτερα στις σχολές υψηλού επιστημονικού κύρους και γοήτρου;

Η εργασία μας αποτελεί προσέγγιση ιστορικών ντοκουμέντων στα οποία εφαρμόζεται η τεχνική της ποσοτικής επεξεργασίας των δεδομένων που μας ενδιαφέρουν (Cohen & Manion, 1997), και τα ευρήματά μας ερμηνεύονται με την αξιοποίηση των εννοιών από την κοινωνιολογική θεωρία του Bourdieu. Η μελέτη μας βασίζεται σε πρωτογενείς πηγές δεδομένων, οι οποίες προσδιορίζονται από τις «Επετηρίδες» του Πανεπιστημίου Πατρών. Από τις συγκεκριμένες πηγές αντλήσαμε αξιόπιστα και αναλυτικά στοιχεία σχετικά με τις γυναίκες, που υπηρέτησαν ως μέλη ΔΕΠ στο Πανεπιστήμιο Πατρών, από τη στιγμή της ίδρυσής του. Στη συνέχεια, προβήκαμε στην ποσοτική επεξεργασία των δεδομένων μας λαμβάνοντας ως μονάδα ανάλυσης τη γυναικεία παρουσία (πληροφορία για τις γυναίκες) στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων του Πανεπιστημίου Πατρών. Πιο συγκεκριμένα, αποτυπώσαμε τα δεδομένα μας αυτά σε Πίνακες που απεικονίζουν την παρουσία των γυναικών στις υπάρχουσες σχολές του Πανεπιστημίου Πατρών, κατά βαθμίδα και χρονολογική περίοδο.

Για την απεικόνιση της πορείας των γυναικών στο χρόνο ως μελών του διδακτικού προσωπικού του Πανεπιστημίου Πατρών διακρίναμε τέσσερις περιόδους, οι οποίες προσδιορίζονται από συγκεκριμένες σημαντικές νομοθετικές παρεμβάσεις, που σχετίζονται τόσο με τη δομή και τη λειτουργία των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων (ΑΕΙ) στην Ελλάδα, όσο και με τη διαδικασία εκλογής και εξέλιξης του ακαδημαϊκού τους προσωπικού. Πρόκειται για τις εξής περιόδους: α) από το 1964, έτος ίδρυσης του Πανεπιστημίου Πατρών, μέχρι το 1981, που η λειτουργία των ΑΕΙ σχετίζεται με το θεσμό της καθηγητικής έδρας, η οποία παρείχε στον κάτοχό της εξαιρετικά μεγάλη εξουσία στα πλαίσια του Πανεπιστημίου και σημαντικό επιστημονικό και κοινωνικό κύρος, β) την περίοδο 1982-1992 κατά την οποία υλοποιείται από την κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ μία σημαντική μεταρρύθμιση στο χώρο της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης, με την έκδοση και εφαρμογή του Ν. 1268/1982. Ο τελευταίος νόμος αποτέλεσε μεταρρυθμιστική τομή για την οργάνωση και λειτουργία των ΑΕΙ στην Ελλάδα, καθώς μεταξύ των άλλων κατήργησε το καθεστώς της έδρας και δημιούργησε τις προϋποθέσεις για το δημοκρατικό άνοιγμα του Πανεπιστημίου στην ελληνική κοινωνία, γεγονός που οδήγησε στην είσοδο ως μελών ΔΕΠ μεγάλου αριθμού νέων επιστημόνων και ενδεχομένως γυναικών, γ) την περίοδο 1993-1997, που χαρακτηρίζεται από τη μεταρρυθμιστική παρέμβαση της κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας με τη θέσπιση του Ν. 2083/1992 «περί εκσυγχρονισμού της Ανώτατης Εκπαίδευσης», και δ) την περίοδο 1998-2007, που χαρακτηρίζεται από την εφαρμογή των διατάξεων του Ν. 2517/1997, ο οποίος αφορά τη ρύθμιση του τρόπου εκλογής των μελών ΔΕΠ στα ΑΕΙ. Τα στοιχεία που θα παρουσιάσουμε στους Πίνακες που θα παραθέσουμε θα αφορούν τα ακαδημαϊκά έτη 1981-1982, 1991-1992, 1996-1997 και 2006-2007. Οι συγκεκριμένες συμβατικές χρονολογίες επιλέγονται διότι, κατά την εκτίμησή μας, αποτελούν την τελευταία περίοδο εφαρμογής του κάθε προηγούμενου νομικού πλαισίου, πριν από την αλλαγή του. Μάλιστα, θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε ότι στο χρονικό διάστημα, που έχει παρέλθει από τη θέσπιση ενός συγκεκριμένου νόμου για τα ΑΕΙ μέχρι την αντικατάστασή του, έχει δοθεί το χρονικό περιθώριο για την υλοποίηση των θεσπισθέντων διατάξεων του από το Πανεπιστήμιο, και συνεπώς μπορεί να γίνει η αποτίμηση των αποτελεσμάτων της εφαρμογής του.

ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ - ΣΥΖΗΤΗΣΗ

Η περίοδος 1964-1981 χαρακτηρίζεται από το γεγονός της λειτουργίας της πανεπιστημιακής έδρας και το διδακτικό προσωπικό των Πανεπιστημίων διακρίνεται σε δύο κατηγορίες: α) ανώτερο ή κύριο διδακτικό προσωπικό και β) επικουρικό διδακτικό προσωπικό. Το ανώτερο διδακτικό προσωπικό αποτελείται κατά ιεραρχική σειρά δύναμης και κύρους από τακτικούς καθηγητές (ή καθηγητές έδρας), από μόνιμους καθηγητές τακτικών, έκτακτων ή έκτακτων αυτοτελών εδρών, από έκτακτους καθηγητές, από εντεταλμένους υφηγητές, από υφηγητές και, τέλος, από ειδικούς επιστήμονες. Επίσης, κατά την περίοδο αυτή υπάρχουν και οι επισκέπτες καθηγητές από άλλα Πανεπιστήμια. Το επικουρικό διδακτικό προσωπικό αποτελείται από επιμελητές, βοηθούς, επιστημονικούς συνεργάτες και παρασκευαστές.

Στον Πίνακα 1 παρουσιάζεται η κατανομή του διδακτικού προσωπικού του Πανεπιστημίου Πατρών κατά Σχολές, για το ακαδημαϊκό έτος 1981-1982, ανάλογα με την κατηγορία στην οποία αυτό ανήκει.

Πίνακας 1: Διδακτικό Προσωπικό Πανεπιστημίου Πατρών κατά σχολή και βαθμίδα (ακαδ. έτος 1981-82)

Διδακτικό Προσωπικό	Φυσικομαθηματική Σχολή		Πολυτεχνική Σχολή		Ιατρική Σχολή		Σύνολο Σχολών	
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
Ανώτερο Διδακτικό Προσωπικό								
Τακτικοί Καθηγητές	30	1	40	---	18	---	88 (98,9)	1 (1,1)
Μόνιμοι Καθηγητές	10	---	---	---	---	---	10 (100)	---
Έκτακτοι Καθηγητές	9	---	6	---	---	---	15 (100)	---
Εντεταλμένοι Υφηγητές	7	---	1	---	---	---	8 (100)	---
Υφηγητές	2	---	3	---	---	---	5 (100)	---
Ειδικοί Επιστήμονες	3	1	10	---	---	---	13 (92,9)	1 (7,1)
Σύνολο	61 (96,8)	2 (3,2)	60 (100)	---	18 (100)	---	139 (98,6)	2 (1,4)
Επικουρικό Διδακτικό Προσωπικό								
Επιμελητές	51	14	15	---	15	6	81 (80,2)	20 (19,8)
Βοηθοί	36	16	16	8	---	---	52 (68,4)	24 (31,6)
Επιστημονικοί Συνεργάτες	25	13	61	6	22	15	108 (76)	34 (24)
Παρασκευαστές	9	38	3	44	2	32	14 (10,9)	114 (89,1)
Σύνολο	121 (59,9)	81 (40,1)	97 (62,6)	58 (37,4)	39 (42,4)	53 (57,6)	255 (57)	192 (43)

Πηγή: Επετηρίδα Πανεπιστημιακού Έτους 1981-1982. Οι τιμές στην παρένθεση δηλώνουν το ποσοστό επί τοις εκατό για κάθε περίπτωση.

Από τη μελέτη των στοιχείων του Πίνακα 1 γίνεται σαφές ότι οι θέσεις του ανώτερου διδακτικού προσωπικού στο Πανεπιστήμιο Πατρών μέχρι και το ακαδημαϊκό έτος 1981-82 καταλαμβάνονται σχεδόν αποκλειστικά από άνδρες. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στο σύνολο των τακτικών καθηγητών ή καθηγητών έδρας, οι οποίοι είχαν στο μέγιστο βαθμό τη δύναμη και την εξουσία στον πανεπιστημιακό χώρο εντοπίζεται μόνο μια γυναίκα. Πρόκειται για τη Θεώνη Βαλκανά, καθηγήτρια στην έδρα της Φυσιολογίας ανθρώπων και ζώων της Φυσικομαθηματικής Σχολής, η οποία διορίστηκε ως Τακτική το 1979. Επίσης, υπάρχει μία γυναίκα Ειδική Επιστήμων στην ίδια Σχολή και στην έδρα της Βοτανικής, που διορίστηκε το 1980 (Επετηρίδα Πανεπιστημιακού Έτους 1981-1982, σελ. 62 και 65). Αντίθετα, οι γυναίκες καταλαμβάνουν σημαντική μερίδα στο Επικουρικό Διδακτικό Προσωπικό του Πανεπιστημίου Πατρών (ποσοστό 43%) και ειδικότερα η παρουσία τους στον κλάδο των Παρασκευαστών είναι εξαιρετικά υψηλή σε όλες τις Σχολές (συνολικό ποσοστό 89,1%). Ενδεχομένως αυτή η σημαντική μερίδα επικουρικού διδακτικού προσωπικού γυναικών στο Πανεπιστήμιο Πατρών να επιτελούσε κύρια διοικητικό και διεκπεραιωτικού χαρακτήρα έργο. Μάλιστα, όπως παρατηρεί η Ηλιού «οι βοηθοί και επιμελητές (επικουρικό προσωπικό), επιλέγονταν σύμφωνα με προσωπικά κριτήρια από τον καθηγητή της έδρας που συχνά προόριζε αυτό το δυναμικό για καθήκοντα καθαρά βοηθητικά του δικού του έργου. Ο τρόπος επιλογής εδώ ίσως εξηγεί και το γεγονός ότι συναντούμε στην πρώτη ακαδημαϊκή βαθμίδα σχετικά μεγάλους αριθμούς γυναικών, των οποίων το ακαδημαϊκό μέλλον είχε ήδη προδιαγραφεί τη στιγμή της πρόσληψής τους» (Ηλιού, 1994, σελ. 431). Έτσι, οι γυναίκες τη συγκεκριμένη περίοδο (1964 – 1981), ως δρώντα υποκείμενα, και μέρος της δομής των επιστημονικών πεδίων του Πανεπιστημίου Πατρών (καθαρά, τότε, ανδρικής επιρροής περιοχών), φαίνεται να λειτουργούν προς όφελος εκείνων (των παντοδύναμων, τότε, καθηγητών έδρας), που κατείχαν μέσα στη δομή τη σημαντική θέση, η οποία εξασφάλιζε ότι η δομή θα λειτουργεί προς όφελός τους (Bourdieu, 2001, σελ. 85).

Στον Πίνακα 2 παρουσιάζεται η κατανομή των μελών ΔΕΠ του Πανεπιστημίου Πατρών κατά το ακαδημαϊκό έτος 1982-1983, οπότε ενεργοποιείται ο Ν. 1268/1982, ο οποίος έδωσε τη δυνατότητα ένταξης του διδακτικού προσωπικού σε συγκεκριμένες βαθμίδες. Με το συγκεκριμένο νόμο καταργείται η έδρα και ανοίγει η πρόσβαση στην ανώτερη βαθμίδα του Καθηγητή τόσο στους πρώην μόνιμους καθηγητές (τακτικών, έκτακτων ή έκτακτων αυτοτελών εδρών), όσο και στους έκτακτους καθηγητές, οι οποίοι αναβαθμίζονται και αποκτούν το ίδιο κύρος και δύναμη μέσα στο πανεπιστήμιο με τους πρώην τακτικούς καθηγητές έδρας. Ακόμη, με το συγκεκριμένο νόμο ανοίγει η πρόσβαση στη βαθμίδα του Λέκτορα στα μέλη του κατώτερου επικουρικού διδακτικού προσωπικού, που κατέχουν διδακτορικό δίπλωμα (επιμελητές, βοηθοί, επιστημονικοί συνεργάτες). Επίσης, όσοι από τους διδάσκοντες της τελευταίας κατηγορίας δεν κατέχουν διδακτορικό διπλόμονται (άρθρα 35 και 36) για να το αποκτήσουν και να ενταχθούν σε μόνιμες - προσωποπαγείς θέσεις Λέκτορα.

Πίνακας 2: Διδάσκοντες στο Πανεπιστήμιο Πατρών κατά σχολή και κατηγορία (ακαδ. έτος 1982-83)

Διδακτικό Προσωπικό	Φυσικομαθηματική Σχολή		Πολυτεχνική Σχολή		Ιατρική Σχολή		Σύνολο Σχολών	
	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες	Άνδρες	Γυναίκες
Μέλη Διδακτικού Ερευνητικού Προσωπικού (Δ.Ε.Π.)								
Καθηγητές	48	1	38	---	18	---	104 (99,1)	1 (0,9)
Αναπληρωτές Καθηγητές	---	---	3	---	---	---	3 (100)	---
Επίκουροι Καθηγητές	11	---	2	---	3	---	16 (100)	---
Λέκτορες	63	20	15	---	18	6	96 (78,7)	26 (21,3)
Σύνολο Δ.Ε.Π.	122 (86,5)	19 (13,5)	58 (100)	---	39 (86,7)	6 (13,3)	219 (89)	27 (11)
Λοιποί Διδάσκοντες (με δυνατότητα μελλοντικής εξέλιξης σε ΔΕΠ)								
Βοηθοί μη Διδάκτορες	24	11	13	8	---	---	37 (66,1)	19 (33,9)
Επιστημονικοί συνεργάτες	24	8	55	5	22	14	101 (78,9)	27 (21,1)
Ειδικοί επιστήμονες	2	1	10	---	2	1	14 (87,5)	2 (12,5)
Σύνολο λοιπών Διδασκόντων	50 (71,4)	20 (28,6)	78 (85,7)	13 (14,3)	24 (61,5)	15 (38,5)	152 (76)	48 (24)

Πηγή: Επετηρίδα Πανεπιστημιακού Έτους 1982-1983. Οι τιμές στην παρένθεση δηλώνουν το ποσοστό επί τοις εκατό για κάθε περίπτωση.

Η ενεργοποίηση του Ν. 1268/82 φαίνεται ότι συνέβαλε θετικά στην ανοδική κινητικότητα από την πλευρά των γυναικών του κατώτερου (επικουρικού) διδακτικού προσωπικού, που κατείχαν διδακτορικό δίπλωμα, καθώς εντάσσονται στην κατηγορία ΔΕΠ και στη βαθμίδα του Λέκτορα. Ωστόσο, όπως φαίνεται και από τον πίνακα 2, οι γυναίκες μέλη ΔΕΠ στις υπόλοιπες βαθμίδες απουσιάζουν με εξαίρεση τη Θ. Βαλκανά, που εντάχθηκε αυτοδίκαια στη βαθμίδα του Καθηγητή ως πρώην τακτική καθηγήτρια. Επίσης, χαρακτηριστικό εύρημα της συγκεκριμένης περιόδου είναι η απουσία των γυναικών ως μελών ΔΕΠ από τα Τμήματα της Πολυτεχνικής Σχολής. Η παρουσία γυναικών Λεκτόρων εντοπίζεται στην Ιατρική Σχολή (ποσοστό 13,3% επί των μελών ΔΕΠ της Σχολής) και στα εξής Τμήματα της Φυσικομαθηματικής Σχολής: Βιολογίας (30% επί των μελών ΔΕΠ του Τμήματος), Μαθηματικών (9% επί των μελών ΔΕΠ), Φυσικής (6% επί των μελών ΔΕΠ), Χημείας (12,1% επί των μελών ΔΕΠ) και Γεωλογίας (18,2% επί των μελών ΔΕΠ). Τέλος, σημαντικό είναι το ποσοστό των γυναικών, που ανήκουν στις κατηγορίες των βοηθών, των επιστημονικών συνεργατών και των ειδικών επιστημόνων, οι οποίες θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν το ευεργέτημα του Ν. 1268/82 και να ανέλθουν επιστημονικά στην κατηγορία των ΔΕΠ, μετά την απόκτηση διδακτορικού διπλώματος (ποσοστό 38,5% επί του λοιπού διδακτικού προσωπικού για την Ιατρική Σχολή, 28,6% για τη Φυσικομαθηματική Σχολή και 14,3% για την Πολυτεχνική Σχολή). Η συνολική εικόνα των στοιχείων σχετικά με την ένταξη των γυναικών στις διάφορες βαθμίδες μελών ΔΕΠ στο Πανεπιστήμιο Πατρών κατά το ακαδημαϊκό έτος 1982 – 1983 (σύνολο Δ.Ε.Π.: 219 άνδρες - ποσοστό 89% και 27 γυναίκες - ποσοστό 11%), κάνει

ενδεχομένως φανερό ότι το «άνοιγμα» του Πανεπιστημίου στις γυναίκες δεν πραγματοποιήθηκε αυτόματα με την ενεργοποίηση του Ν. 1268/1982. Ο εν λόγω νόμος είναι βέβαιο ότι βοηθούσε την εισχώρησή τους στο επιστημονικό πεδίο, όμως εξακολουθούσαν να υποαντιπροσωπεύονται σε μεγάλο βαθμό και να απουσιάζουν εντελώς από ορισμένα επιστημονικά πεδία, όπως είναι το Πολυτεχνικό. Το ποσοστό των γυναικών μελών ΔΕΠ εξακολουθεί ακόμη και σήμερα να είναι ιδιαίτερα χαμηλό στις Πολυτεχνικές σχολές των ελληνικών Α.Ε.Ι. και γενικότερα σε εκείνα τα τμήματα όπου το επιστημονικό αντικείμενο είναι τα μαθηματικά (Αναστασάκη, 2007). Ενδεχομένως, εδώ η έννοια της έξης είναι ιδιαίτερα χρήσιμη, προκειμένου να κατανοήσουμε την απουσία των γυναικών από το Πολυτεχνικό πεδίο, εφόσον οι έξεις αποτελούν αρχές παραγωγής διαφοροποιημένων πρακτικών, ανάλογα με το φύλο και συνεπώς προσιδιάζουν σε συγκεκριμένα επιστημονικά πεδία (Bourdieu, 2001, σελ. 102).

Στους Πίνακες 3, 4 και 5 παρουσιάζεται η κατανομή των μελών ΔΕΠ κατά φύλο και βαθμίδα στις διάφορες Σχολές του Πανεπιστημίου Πατρών για τα ακαδημαϊκά έτη 1991-1992, 1996-1997 και 2006-2007 αντίστοιχα.

Πίνακας 3: Μέλη Δ.Ε.Π. του Πανεπιστημίου Πατρών κατά σχολή και βαθμίδα (ακαδ. έτος 1991-92)

Σχολές	Καθηγητές		Αναπληρωτές Καθηγητές		Επίκουροι Καθηγητές		Λέκτορες		Σύνολο Σχολής	
	Ανδρ.	Γυναίκ	Ανδρ.	Γυναίκ	Ανδρ.	Γυναίκ	Ανδρ.	Γυναίκ	Ανδρ.ς	Γυναίκ
Θετικών Επιστημών	33	1	23	4	36	13	25	9	117 (81,2)	27 (18,8)
Πολυτεχνική Σχολή	49	---	24	---	21	---	32	2	126 (98,4)	2 (1,6)
Ανθρωπιστικών & Κοινωνικών Επιστημών	2	2	6	---	4	2	7	4	19 (70,4)	8 (29,6)
Επιστημών Υγείας	19	---	2	---	10	3	9	4	40 (81,6)	9 (18,4)
Τμήματα Οικονομικών	---	---	4	---	3	1	---	---	7 (87,5)	1 (12,5)
Σύνολο	103 (29)	3 (0,8)	59 (16,7)	4 (1,1)	74 (21)	19 (5,4)	73 (20,6)	19 (5,4)	309 (86,7)	47 (13,3)

Πηγή: Επετηρίδα Πανεπιστημιακού Έτους 1991-1992. Οι τιμές στην παρένθεση δηλώνουν το ποσοστό επί τοις εκατό για κάθε περίπτωση.

Πίνακας 4: Μέλη Δ.Ε.Π. του Πανεπιστημίου Πατρών κατά σχολή και βαθμίδα (ακαδ. έτος 1996-97)

Σχολές	Καθηγητές		Αναπληρωτές Καθηγητές		Επίκουροι Καθηγητές		Λέκτορες		Σύνολο Σχολής	
	Ανδρ.	Γυναίκ	Ανδρ.	Γυναίκ	Ανδρ.	Γυναίκ	Ανδρ.	Γυναίκ	Ανδρ.ς	Γυναίκ
Θετικών Επιστημών	61	4	31	5	54	23	18	9	164 (80)	41 (20)
Πολυτεχνική Σχολή	62	---	26	---	39	---	29	5	156 (96,9)	5 (3,1)
Ανθρωπιστικών & Κοινωνικών Επιστημών	8	1	6	4	15	8	3	3	32 (66,7)	16 (33,3)
Επιστημών Υγείας	17	1	9	1	21	14	8	3	55 (74,3)	19 (25,7)
Τμήματα Οικονομικών	2	---	3	1	2	1	3	1	10 (77)	3 (23)
Σύνολο	150 (29,9)	6 (1,2)	75 (14,9)	11 (2,2)	131 (26,1)	46 (9,2)	61 (12,2)	21 (4,3)	417 (83,2)	84 (16,8)

Πηγή: Επετηρίδα Πανεπιστημιακού Έτους 1996-1997. Οι τιμές στην παρένθεση δηλώνουν το ποσοστό επί τοις εκατό για κάθε περίπτωση.

Πίνακας 5: Μέλη Δ.Ε.Π. του Πανεπιστημίου Πατρών κατά σχολή και βαθμίδα (ακαδ. έτος 2006-07)

	Καθηγητές	Αναπληρωτές	Επίκουροι	Λέκτορες	Σύνολο
--	-----------	-------------	-----------	----------	--------

Σχολές			Καθηγητές		Καθηγητές				Σχολής	
	Άνδρ.	Γυναίκ	Άνδρ.	Γυναίκ	Άνδρ.	Γυναίκ	Άνδρ.	Γυναίκ	Άνδρ.	Γυναίκ
Θετικών Επιστημών	79	9	35	14	45	16	26	14	185 (77,7)	53 (22,3)
Πολυτεχνική Σχολή	89	1	40	2	47	5	25	9	201 (92,2)	17 (7,8)
Ανθρωπιστικών & Κοινωνικών Επιστημών	11	6	10	9	14	9	14	18	49 (53,8)	42 (46,2)
Επιστημών Υγείας	40	4	29	16	41	17	14	10	124 (72,5)	47 (27,5)
Τμήματα Οικονομικών	8	2	2	1	11	1	5	1	26 (83,9)	5 (16,1)
Σύνολο	227 (30,3)	22 (2,9)	116 (15,5)	42 (5,6)	158 (21,1)	48 (6,4)	84 (11,2)	52 (7)	585 (78,1)	164 (21,9)

Πηγή: Ηλεκτρονική βάση μελών ΔΕΠ ΥΠΕΠΘ. Οι τιμές στην παρένθεση δηλώνουν το ποσοστό επί τοις εκατό για κάθε περίπτωση.

Από τη συνδυαστική μελέτη των στοιχείων των Πινάκων 3, 4 και 5 προκύπτουν τα εξής ευρήματα:

- Παρατηρείται εξελικτικά η συνολική αριθμητική και ποσοτική αύξηση της συμμετοχής των γυναικών ως μελών ΔΕΠ στο Πανεπιστήμιο Πατρών (1991-92: 47 γυναίκες - ποσοστό 13,3% επί του συνόλου των μελών ΔΕΠ του Πανεπιστημίου, 1996-97: 84 γυναίκες – ποσοστό 16,8%, 2006-07: 164 γυναίκες – ποσοστό 21,9%).
- Η αυξητική τάση της συμμετοχής των γυναικών στην κατηγορία των μελών ΔΕΠ αντικατοπτρίζει την υπάρχουσα κατάσταση σε όλες τις Σχολές του Πανεπιστημίου Πατρών. Ωστόσο, η μεγαλύτερη συγκέντρωση γυναικών μελών ΔΕΠ εντοπίζεται κατά σειρά στις Σχολές: Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών (1991-92: ποσοστό 29,6% επί των μελών ΔΕΠ της Σχολής, 1996-97: 33,3% και 2006-07: 47%), Επιστημών Υγείας – Ιατρική (1991-92: 18,4% επί των μελών ΔΕΠ της Σχολής, 1996-97: 25,7% και 2006-07: 27,5%) και Θετικών Επιστημών (1991-92: 18,8% επί των μελών ΔΕΠ της Σχολής, 1996-97: 20% και 2006-07: 22,3%).
- Ιδιαίτερα χαμηλή είναι η παρουσία των γυναικών ως μελών ΔΕΠ στην Πολυτεχνική Σχολή αν και παρατηρείται η μικρή αύξησή τους στο πέρασμα του χρόνου (1991-92: ποσοστό 1,6% επί του συνόλου του ΔΕΠ της Σχολής, 1996-97: 3,1% και 2006-07: 7,8%). Ωστόσο, οι γυναίκες μέλη ΔΕΠ απουσιάζουν μέχρι και σήμερα από το Τμήμα Μηχανικών Ηλεκτρονικών Υπολογιστών και Πληροφορικής. Ακόμη, μέχρι το ακαδημαϊκό έτος 1996-97, δεν υπήρχε καμία γυναίκα μέλος ΔΕΠ στο Τμήμα Χημικών Μηχανικών. Το ίδιο συνέβαινε μέχρι και το ακαδημαϊκό έτος 1991-92 στην περίπτωση του Γενικού Τμήματος και του Τμήματος Πολιτικών Μηχανικών της Πολυτεχνικής Σχολής.
- Μέχρι το ακαδημαϊκό έτος 1996-97 η συγκέντρωση των γυναικών μελών ΔΕΠ εντοπίζεται κυρίως στις χαμηλές βαθμίδες της ακαδημαϊκής ιεραρχίας, δηλαδή του Λέκτορα και του Επίκουρου Καθηγητή (1991-92: ποσοστό 80,9% επί του συνόλου των γυναικών μελών ΔΕΠ, 1996-97: 79,8%). Στο γεγονός αυτό ενδεχομένως μπορεί να επέδρασε η εφαρμογή των διατάξεων του Ν. 2083/92, με τις οποίες επιβαλόταν η καθυστέρηση στην εξέλιξη των Λεκτόρων και των Επικούρων, καθώς προβλεπόταν η παραμονή τους στις συγκεκριμένες βαθμίδες για μια επταετία. Ωστόσο, η εφαρμογή των διατάξεων του Ν. 2517/97, με τις οποίες δινόταν το δικαίωμα εξέλιξης στα μέλη ΔΕΠ, μετά από την παραμονή τους κατ' ελάχιστο για τρία χρόνια σε κάθε βαθμίδα πιθανόν να ευνόησε τις γυναίκες που υπηρετούσαν στις κατώτερες βαθμίδες. Και τούτο διότι παρατηρείται η αριθμητική και ποσοτική τους αύξηση στις βαθμίδες του Αναπληρωτή Καθηγητή (1996-97: 11 γυναίκες - ποσοστό 12,9% επί του συνόλου γυναικών μελών ΔΕΠ, 2006-07: 42 γυναίκες – ποσοστό 25,6%) και του Καθηγητή (1996-97: 6 γυναίκες - ποσοστό 1,8% επί του συνόλου γυναικών μελών ΔΕΠ, 2006-07: 22 γυναίκες – ποσοστό 13,4%). Ακόμη, κατά τη σύγχρονη περίοδο, παρατηρείται στο Πανεπιστήμιο Πατρών η αύξηση των γυναικών στη βαθμίδα του Λέκτορα (1996-97: 21 γυναίκες - ποσοστό 4,3% επί του συνόλου των μελών ΔΕΠ του Πανεπιστημίου Πατρών, 2006-07: 52 γυναίκες – αντίστοιχο ποσοστό 7%). Στο γεγονός αυτό μπορεί να συνέβαλε θετικά η δυνατότητα ένταξης στη συγκεκριμένη βαθμίδα όσων μελών του Ειδικού Εκπαιδευτικού Προσωπικού και του Ειδικού Διοικητικού Τεχνικού Προσωπικού είχαν αποκτήσει διδακτορικό δίπλωμα (Ν. 2517/97, άρθρο 3).

- Τέλος, όσον αφορά τις υπάρχουσες Σχολές του Πανεπιστημίου Πατρών, η μεγαλύτερη διαχρονική αύξηση του αριθμού και του ποσοστού των γυναικών μελών ΔΕΠ στις ανώτερες βαθμίδες της ακαδημαϊκής ιεραρχίας παρατηρείται κατά σειρά στη Σχολή Επιστημών Υγείας (1996-97: 2 γυναίκες - ποσοστό 2,7% επί του συνόλου των μελών ΔΕΠ της Σχολής, 2006-07: 20 γυναίκες – ποσοστό 11,6%), στη Σχολή Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών (1996-97: 5 γυναίκες - ποσοστό 10,4% επί του συνόλου των μελών ΔΕΠ της Σχολής, 2006-07: 15 γυναίκες – ποσοστό 16,5%) και στη Σχολή Θετικών Επιστημών (1996-97: 9 γυναίκες - ποσοστό 4,3% επί του συνόλου των μελών ΔΕΠ της Σχολής, 2006-07: 23 γυναίκες – ποσοστό 9,7%). Μικρή είναι η παρουσία των γυναικών σε όλες τις βαθμίδες στα ανεξάρτητα Τμήματα οικονομικής κατεύθυνσης. Ακόμη, μέχρι το ακαδημαϊκό έτος 1996-97 δεν υπήρχε γυναίκα στις βαθμίδες του Καθηγητή και Αναπληρωτή Καθηγητή σε κανένα Τμήμα της Πολυτεχνικής Σχολής. Η κατάσταση αυτή συνεχίζεται σήμερα στην περίπτωση των Τμημάτων: Μηχανικών Ηλεκτρονικών Υπολογιστών και Πληροφορικής (όπου απουσιάζουν εντελώς οι γυναίκες μέλη ΔΕΠ), Γενικού, Ηλεκτρολόγων Μηχανικών και Τεχνολογίας Υπολογιστών και Πολιτικών Μηχανικών. Επίσης, η παρουσία των γυναικών στις ανώτερες βαθμίδες των μελών ΔΕΠ αντιστοιχεί σε μια διδάσκουσα σε καθένα από τα υπόλοιπα Τμήματα της Πολυτεχνικής Σχολής του Πανεπιστημίου Πατρών. Η μεγαλύτερη διαχρονική αύξηση των γυναικών στις ανώτερες βαθμίδες, που παρατηρείται την τελευταία δεκαετία (1997 – 2007) στις Σχολές Επιστημών Υγείας και Ανθρωπιστικών και Κοινωνικών Επιστημών, κάνει φανερή την προϋπόθεση ύπαρξης μιας αρμονικής συνάντησης μεταξύ πανεπιστημιακών θέσεων και διαθέσεων, εφόσον σύμφωνα με τον Bourdieu (2001, σελ. 138) οι θέσεις (εδώ μελών ΔΕΠ στο Πανεπιστήμιο Πατρών) προσλαμβάνονται πάντα από προσαρμοσμένες έξεις. Δηλαδή έξεις γυναικών που, ακόμη και σήμερα, διαμορφώνονται με βάση την υιοθέτηση μιας εικόνας των ειδικά γυναικείων «αδιοτήτων και χαρισμάτων» και του έμφυλου προορισμού τους. Φαίνεται ότι αυτή η εικόνα συνεχίζει να αποτυπώνει τον έμφυλο διαχωρισμό του καταμερισμού της εργασίας (Bourdieu & Passeron, 1996, σελ.127). Στην Ιατρική Σχολή, που συγκαταλέγεται στις σχολές υψηλού κύρους και γοήτρου, οι γυναίκες εισχωρούν με μια μη αναμενόμενη «άνεση», διότι παραμένει ενδεχομένως ακλόνητο γι' αυτές το στερεότυπο της φροντίδας, της υπηρεσίας και της κοινωνικής προσφοράς (Φρειδερίκου, 1995, σ.116). Εξάλλου, η ιστορία των γυναικών στην Ελλάδα έχει δείξει ότι από τον 19^ο αιώνα η Ιατρική Σχολή συγκέντρωνε τον μεγαλύτερο αριθμό φοιτητριών, εφόσον σύμφωνα με την νοοτροπία της εποχής, προσέφερε στις γυναίκες ένα επάγγελμα, που «άρμοζε» στη γυναικεία φύση και είχε άμεση σχέση με το γυναικείο προορισμό (Ζιώγου, 1994). Το ζήτημα που τίθεται, όμως, στο συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο είναι καθαρά η επιλογή εκ μέρους των γυναικών των επιστημονικών υπο-πεδίων, εφόσον είναι γνωστό ότι συνήθως αυτές επιλέγουν κυρίως εργαστηριακές ειδικότητες και όχι τις λεγόμενες «σκληρές – χειρουργικές» ειδικότητες. Η σχέση, όμως, μεταξύ του επιστημονικού πεδίου και των προδιαθέσεων μπορεί να λειτουργήσει ως σύστημα ελέγχου και να αποκλείσει «de facto» τα δρώντα υποκείμενα (εδώ τις γυναίκες Πανεπιστημιακούς), από επιλογές που για άλλους (άνδρες πανεπιστημιακούς) φαντάζουν ως εντελώς φυσικές, όπως είναι για παράδειγμα οι Πολυτεχνικές Σχολές (Bourdieu, 2001, σελ. 139). Αυτός είναι ο λόγος που ακόμη και σήμερα οι γυναίκες απουσιάζουν εντελώς από το Τμήμα Μηχανικών Ηλεκτρονικών Υπολογιστών και Πληροφορικής του Πανεπιστημίου Πατρών. Εξάλλου, το δικαίωμα εισόδου στα διάφορα επιστημονικά πεδία είναι η επάρκεια του ενσωματωμένου - καθαρού επιστημονικού κεφαλαίου, το οποίο λειτουργεί και ως συμβολικό κεφάλαιο αναγνώρισης (Bourdieu, 2001, σελ. 119). Φαίνεται, λοιπόν, ότι οι προσαρμοσμένες έξεις των γυναικών κάνουν αδύνατη τη συσσώρευση εκείνου του είδους του επιστημονικού κεφαλαίου, το οποίο θα προοριζόταν για το συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο, αλλά και θα αναγνωριζόταν από αυτό. Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε και το γεγονός ότι οι νέες τεχνολογίες δεν είναι ουδέτερες απέναντι στα φύλα και ότι ενδεχομένως ενίσχυσαν το στερεότυπο της σύνδεσης της αρρενωπότητας με τη μηχανή, παρά το γεγονός ότι θεωρήθηκε ότι θα αμβλύωναν το διαχωρισμό των εργασιών σε «γυναικείες» και «ανδρικές» (Στρατηγάκη, 1989; Κάτσικας & Καββαδίας, 1996, σελ. 79).

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

- Το γενικό συμπέρασμα που μπορούμε να διατυπώσουμε είναι ότι, από την ίδρυση του Πανεπιστημίου Πατρών μέχρι σήμερα, παρατηρείται διαχρονικά η αυξανόμενη παρουσία και συμμετοχή γυναικών στο χώρο των μελών ΔΕΠ. Η αύξηση όμως αυτή σε καμία περίπτωση δεν έχει οδηγήσει στην ισότιμη εκπροσώπηση ανδρών και γυναικών. Έτσι, τόσο ο συνολικός αριθμός και το συνολικό ποσοστό των γυναικών μελών ΔΕΠ, όσο και η επιμέρους παρουσία τους στις διάφορες βαθμίδες της ακαδημαϊκής ιεραρχίας, φανερώνει ότι οι γυναίκες πανεπιστημιακοί υπολείπονται

σημαντικά έναντι των ανδρών συναδέλφων τους. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι την περίοδο 1964–1982 η συμμετοχή των γυναικών στα τότε υπάρχοντα επιστημονικά πεδία του Πανεπιστημίου ήταν εξαιρετικά περιορισμένη (μία μόνο γυναίκα ως καθηγήτρια έδρας). Υπάρχει, ωστόσο, την περίοδο αυτή ένα μεγάλο δυναμικό γυναικών στο επικουρικό διδακτικό προσωπικό και ιδιαίτερα στο χώρο των παρασκευαστριών (114 γυναίκες, ποσοστό 89,1%). Πρόκειται για θέσεις «έμφυλης εργασίας», που συνδέονται με τις κυρίαρχες νοοτροπίες για τις γυναίκες κατά τη συγκεκριμένη περίοδο, οι οποίες ακολουθούν επαγγελματικές απασχολήσεις που αποτελούν προέκταση των οικιακών λειτουργιών, που είναι κυρίως η εκπαίδευση, η φροντίδα και οι υπηρεσίες (Bourdieu, 2002, σελ. 171).

- Για την αυξητική τάση εισόδου των γυναικών ως μελών ΔΕΠ στο Πανεπιστήμιο Πατρών επέδρασαν οι νομοθετικές παρεμβάσεις από την περίοδο 1982 και ύστερα. Μάλιστα, το 1982 αποτελεί έτος θεσμικών αλλαγών προκειμένου να υλοποιηθούν οι επιταγές του Συντάγματος του 1974 και ιδιαίτερα οι διεθνείς κανόνες και οδηγίες για την ισότητα των δυο φύλων, που απορρέουν από τις υποχρεώσεις της Ελλάδας μετά την ένταξή της στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα (ενδεικτικά αναφέρουμε: Καθιέρωση του πολιτικού γάμου με το Ν. 1250/1982, κατάργηση της μοιχείας ως ποινικού αδικήματος με το Ν. 1272/1982, νομοθετική πράξη επικύρωσης διεθνών συμβάσεων για την κατάργηση των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών). Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι στην ανώτατη εκπαίδευση με το Ν. 1286/1982 (άρθρο 14) καταργούνται οι διακρίσεις των δυο φύλων ως προς τα επιστημονικά πεδία, όπως για παράδειγμα η εισαγωγή μόνο γυναικών σε ορισμένες Παιδαγωγικές Ακαδημίες, όπως η Αρσάκειος, στις Ακαδημίες Νηπιαγωγών και στη σχολή Οικιακής Οικονομίας. Είναι προφανές ότι αυτές οι θεσμικές αλλαγές δεν εξασφάλισαν την ισότητα των δυο φύλων. Ωστόσο, αποτέλεσαν την αρχή για την αλλαγή των νοοτροπιών σχετικά με την κοινωνική θέση και τη σύγχρονη εικόνα των γυναικών στην Ελλάδα (Κακλαμανάκη, 2007, σελ. 90 και 101). Με το Ν. 1268/82 διαμορφώνεται μια νέα δομή στην ακαδημαϊκή ιεραρχία, αλλάζει ο τρόπος εκλογής των μελών ΔΕΠ και δημιουργούνται σταδιακά νέες Σχολές και Τμήματα. Επίσης, δόθηκε η ευκαιρία στο προσωπικό που εργαζόταν ως επικουρικό διδακτικό στο Πανεπιστήμιο και ανάμεσα στο οποίο υπήρχε σημαντικός αριθμός γυναικών, να καταλάβει θέσεις στην επιστημονική ιεραρχία. Έτσι, η αύξηση των γυναικών μελών ΔΕΠ σημειώνεται κατεξοχήν στη βαθμίδα του Λέκτορα και ουσιαστικά σηματοδοτεί την είσοδο των γυναικών στον επιστημονικό πανεπιστημιακό χώρο.

- Τα ακαδημαϊκά έτη 1991–92, 1996–97 και 2006–07 υπάρχει η ποσοτική αύξηση των γυναικών μελών ΔΕΠ στο Πανεπιστήμιο Πατρών. Ειδικότερα το έτος 1991–92: α) αρχίζουν πλέον να εισέρχονται γυναίκες στις υψηλότερες βαθμίδες της ακαδημαϊκής ιεραρχίας, β) το ποσοστό των γυναικών στις δυο κατώτερες βαθμίδες εξακολουθεί να παραμένει πιο μεγάλο από το ποσοστό τους στις δύο υψηλότερες, και γ) για πρώτη φορά περνούν την πύλη της Πολυτεχνικής Σχολής γυναίκες, καθώς επισημαίνονται δύο γυναίκες στη βαθμίδα του Λέκτορα. Εξάλλου, το 1996-97 αυξάνεται ο αριθμός των γυναικών σε όλες τις βαθμίδες της ακαδημαϊκής ιεραρχίας. Ωστόσο, η συγκέντρωση των γυναικών μελών ΔΕΠ εντοπίζεται κυρίως στις χαμηλές βαθμίδες και ιδιαίτερα σε αυτή της Επίκουρης Καθηγήτριας. Επίσης, εξακολουθεί να μην υπάρχει γυναίκα καθηγήτρια στην Πολυτεχνική Σχολή, ενώ τότε εμφανίζεται και η πρώτη γυναίκα Καθηγήτρια στην Ιατρική. Τέλος, το έτος 2006-2007 αλλάζει η παρουσία των γυναικών στις δύο ανώτερες βαθμίδες στο Πανεπιστήμιο Πατρών. Υπάρχει όμως και μία σημαντική αλλαγή στην Πολυτεχνική Σχολή, καθώς εμφανίζεται η πρώτη γυναίκα Καθηγήτρια (ανάμεσα σε 89 άνδρες Καθηγητές). Επίσης, αυξάνονται σε 4 οι γυναίκες Καθηγήτριες στη Σχολή Επιστημών Υγείας.

Η συζήτηση του θέματος της υποαντιπροσώπησης των γυναικών στο ΔΕΠ του Πανεπιστημίου Πατρών πρέπει να συνεχιστεί. Η διερεύνηση των δεικτών της κοινωνικοοικονομικής προέλευσης των γυναικών καθώς και της οικογενειακής τους κατάστασης θα διαφωτίσει το ζήτημα από κάθε πλευρά. Η αναζήτηση και η συλλογή ποιοτικού υλικού με τη μορφή συνεντεύξεων από έναν ικανό αριθμό γυναικών, που βρίσκονται εν ενεργεία στο πανεπιστημιακό πεδίο ή όχι, και οι οποίες κατόρθωσαν να αναρριχηθούν στην ανώτατη βαθμίδα, θα διαφωτίζε ιδιαίτερα το ζήτημα. Είναι βέβαιη η πρόθεσή μας για τη συνέχιση της διερεύνησης του συγκεκριμένου θέματος και τη συσχέτισή του με κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες. Κι αυτό, διότι έχει ενδιαφέρον η ανάλυση του φαινομένου της θετικής επίδρασης, που πιστεύουμε ότι προσφέρουν τα ευνοημένα κοινωνικά περιβάλλοντα, καθώς εφοδιάζουν τις γυναίκες μέλη τους με συγκεκριμένες διαθέσεις – habitus, οι οποίες μπορούν να λειτουργήσουν θετικά στην προοπτική πρόσβασης στο πανεπιστημιακό πεδίο και στην εκλογή και την εξέλιξή τους ως μελών ΔΕΠ (Bourdieu, 2002, σελ. 164).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Acker, S. & Feuerverger, G. (1996) Doing good and feeling bad: the work of women university teachers, *Cambridge Journal of Education*, 26, 3, 401-422.
- Bourdieu, P. & Passeron J.-C. (1996) *Κληρονόμοι* (Αθήνα, Καρδαμίτσα).
- Bourdieu, P. & Waquant L. (1992) *Repons – pour un anthropologie reflexive* (Paris, editions du Seuil).
- Bourdieu, P. (1997) *Για την επιστήμη και τις κοινωνικές χρήσεις της* (Αθήνα, Πολύτροπον).
- Bourdieu, P. (2001) *Επιστήμη της επιστήμης και αναστοχασμός* (Αθήνα, Πατάκης).
- Bourdieu, P. (2002) *Η ανδρική κυριαρχία* (Αθήνα, Πατάκης).
- Bourdieu, P. (χ.χ.) *Μικρόκοσμοι* (Αθήνα, Δελφίνι).
- Cohen, L. & Manion, L. (1997) *Μεθοδολογία Εκπαιδευτικής Έρευνας* (Αθήνα, Έκφραση).
- Conley, V. (2005) Career paths for women faculty: Evidence from NSOPF:99, *New Directions for Higher Education*, 130, 25-39.
- Giddens, A. (2002) *Κοινωνιολογία* (Αθήνα, Gutenberg).
- Menges, R. & Exum, W. (1983) Barriers to the progress of women and minority faculty, *Journal of Higher Education*, 54, 2, 123-144.
- Nussbaum, M. (2005) *Φύλο και κοινωνική δικαιοσύνη* (Αθήνα, εκδόσεις SCRIPTA).
- Xie, Y. & Shauman, K.A. (2003) *Women in Science: Career Processes and Outcomes* (Cambridge, M.A., Harvard University Press).
- Αναστασάκη, Α. (2007) *Η γυναικεία παρουσία στην ελληνική ακαδημαϊκή κοινότητα*. [Online] Available: <http://www.elemedu.upatras.gr/eriande/synedria/synedrio4/praktika1/anastasaki.htm>.
- Βαΐου, Λ. & Βοσνιάδου, Σ. (2004) *Οργανισμοί, Δράσεις και Προγράμματα για την Προώθηση της Ισότητας των Φύλων στο Επιστημονικό Προσωπικό των Πανεπιστημίων*, 3. Available: <http://www.isotita.uoa.gr/anakoinoseis.html>.
- Βιτσιλάκη – Σορωνιάτη, Χ., Μαράτου – Αλιμπράντη, Λ., Κάπελλα, Α. (2001) *Εκπαίδευση και Φύλο – Μελέτη βιβλιογραφικής επισκόπησης*. Available: http://www.kethi.gr/greek/meletes/EKPAIDEYSI_KAI_FILO/fylo_education_PDF.pdf
- ΕΣΥΕ www.statistics.gr
- Επετηρίδα Πανεπιστημιακού Έτους 1981-1982* (Πάτρα, Πανεπιστήμιο Πατρών).
- Επετηρίδα Πανεπιστημιακού Έτους 1982-1983* (Πάτρα, Πανεπιστήμιο Πατρών).
- Επετηρίδα Πανεπιστημιακού Έτους 1991-1992* (Πάτρα, Πανεπιστήμιο Πατρών).
- Επετηρίδα Πανεπιστημιακού Έτους 1996-1997* (Πάτρα, Πανεπιστήμιο Πατρών).
- Ζιώγου, Σ. (1994) Προ των πυλών: Η εξέλιξη της Ανώτατης Εκπαίδευσης των Γυναικών στην Ελλάδα. Στο Σ. Ζιώγου & Β. Δεληγιάννη (Επ.), *Εκπαίδευση και φύλο* (Θεσσαλονίκη, Βάνιας).
- Ηλιού, Μ. (1994) Οι γυναίκες Πανεπιστημιακοί: εξέλιξη της θέσης τους ή στασιμότητα; Εκπαίδευση και Φύλο. Στο Σ. Ζιώγου & Β. Δεληγιάννη (Επ.), *Εκπαίδευση και Φύλο* (Θεσσαλονίκη, Βάνιας).
- Κακλαμανάκη, Ρ. (2007) *Η γυναίκα χτες και σήμερα, ισονομία, ισότητα, αλλά και διαφορετικότητα* (Αθήνα, Κέδρος).
- Καραμάνου, Α. (2004) *Η θέση των γυναικών στην Ακαδημαϊκή Κοινότητα και οι πολιτικές φύλου στα πανεπιστήμια*. Available: www.Karamanou.gr/gr/uploads/documents/OMILIEΣ/GR2/academy%20AND%20WOMEN.doc.
- Κάτσικας, Χ. & Καββαδίας, Γ. (1996) *Η Ελληνική Εκπαίδευση στον ορίζοντα του 2000* (Αθήνα, Gutenberg).
- Κοντογιαννοπούλου–Πολυδωρίδη, Γ. (1995) *Εκπαιδευτική Πολιτική και Πρακτική – Κοινωνιολογική ανάλυση* (Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα).
- Μαράτου–Αλιμπράντη, Λ., Δάφνα, Κ., Γιαννακοπούλου, Λ., Κύμπερη, Ζ. & Ρέπα, Π. (2002) Ελλάδα, γυναίκες και επιστήμη: Εθνική έκθεση**. Available: www.gsrt.gr/default.asp?FILE=items/1646/149
- Μουζέλης, Ν. (1992) *Μεταμαρξιστικές προοπτικές για μια νέα πολιτική οικονομία και κοινωνιολογία* (Αθήνα, Θεμέλιο).
- Παναγιωτόπουλος, Ν. (2002) Συμβολική βία και κοινωνική φύση. Στο P. Bourdieu, *Η ανδρική κυριαρχία* (Αθήνα, Πατάκης).
- Στρατηγάκη, Μ. (1989) Τεχνολογικές εξελίξεις και ειδικότητες με «φύλο», *Σύγχρονα Θέματα*, 40, 31–38.
- Στρατηγάκη, Μ. (2005) *Επιχειρηματικότητα γυναικών – Όψεις ιδιοκτησίας και διοίκησης* (Αθήνα, Gutenberg).

Φρειδερίκου, Α. (1995) *Αναπαραστάσεις των φύλων στα εγχειρίδια γλωσσικής διδασκαλίας του Δημοτικού σχολείου* (Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα).

Χάφτον, Ο. (2000) *Ιστορία των γυναικών στην Ευρώπη (1500 – 1800)* (Αθήνα, Νεφέλη).